

Marijana Belaj

RELIGIJSKE TEME U HRVATSKOJ ETNOLOGIJI U PROTEKLIH ČETVRT STOLJEĆA

Apstrakt: Prilog prati dinamiku istraživanja religije, religioznosti i posebice hodočašća u proteklih 25 godina u Hrvatskoj. Prije četvrt stoljeća su, naime, u Hrvatskoj započela sustavna istraživanja u ovom području pri čemu u njima dominira koncept pučke pobožnosti (izvaninstitucionalne religioznosti). Od 2000-ih godina nadalje uvode se nove teme i pristupi te se rekonceptualiziraju stari, čemu je znatno pridonijelo konstituiranje akademskih predmeta na temu religije i religioznosti na svim razinama studija etnologije i kulturne antropologije na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. U radu se posebno nudi osvrt na razvoj istraživanja hodočašća i hodočasničkih mjesta kao zasebne teme u području istraživanja religioznosti, jer tema hodočašća i hodočasničkih mjesta predstavljaju konstantu u tom istraživačkom području u Hrvatskoj. Kakvo je stanje i koje su smjernice u području istraživanja hodočašća i hodočasničkoga mjesta pokazuje se kratkim prikazom rezultata dvaju istraživanja provedenih u Bosni Hercegovini, u Međugorju i Olovu.

Ključne riječi: razvoj discipline, Hrvatska, antropologija religije, antropologija hodočašća, religija, religioznost, pučka pobožnost, hodočašće, hodočasničko mjesto, Međugorje, Olovo

Uvod

Ovaj rad govori o etnološkim istraživanjima religije i religioznosti te posebice hodočašća u proteklih četvrt stoljeća u Hrvatskoj.

Odabir navedene vremenske odrednice nije slučajna. Naime, premda su pojedine teme iz ovoga istraživačkog područja i ranije dobro dokumentirane, naprimjer u brojnim izdanjima *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* dotadašnje Jugoslavenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti, sustavna etnološka istraživanja religije i religioznosti u Hrvatskoj počinju tek od 1990-ih godina. Posljedično, i sama institucionalizacija istraživanja religije i religioznosti u hrvatskoj je etnologiji nastupila još kasnije, sredinom 2000-tih godina. Hrvatski etnolozi za takav (kasni) razvoj sustavnih istraživanja religije i njihove institucionalizacije navode različite razloge koji se, kako ih je Šantek (2004a, 23–25) sumirao, mogu svesti na tri osnovna stajališta. Jedna od teza je da se ulazak ove teme u širi obzor etnološkoga istraživanja događa u vremenu snažnih političkih promjena, u trenutku raskida s komunističkom ideologijom, koja je bila nesklona takvim istraživanjima. Neki hrvatski etnolozi ističu kako se do tada nije moglo slobodno i neutralno istraživati religiju i religioznost,

нити takva istraživanja institucionalizirati, pa su oni radije izbjegavali ovo istraživačko područje. Drugi se razlog kočenja razvoja istraživanja religije i religioznosti prepoznaje u dugotrajnom i snažnom utjecaju i podržavanju kulturnopovijesnog pristupa u hrvatskoj etnologiji. Tako usmjerena etnologija je područje religioznosti prepoznavala samo kao polazište za istraživanje i rekonstrukciju praslavenskih, odnosno prahrvatskih vjerovanja. Takva se etnologija dijelom zadržala na zagrebačkom Filozofskom fakultetu i tijekom 90-ih. Treći se razlog smješta u područje trendova disciplinarnog razvoja. Naime, tek se 1990-ih godina na europskim i američkim sveučilištima uspostavljaju etnološke, odnosno antropološke katedre posvećene religiji. Prvi simpozij komisije za istraživanje pučke pobožnosti pri Međunarodnoj udruzi etnologa i folklorista (*Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore*, SIEF) održan je u Stockholmu 1993. godine, a tada je i osnovana SIEF-ova radna grupa Etnologija religije (*Working group Ethnology of Religion*). Društvo za antropologiju religije (*Society for Anthropology of Religion*) pri Američkom antropološkom društvu (*American Anthropological Association*, AAA) osnovano je tek 1997. godine.

Od koncepta pučke pobožnosti do dinamizacije pristupa i tema

U Hrvatskoj je od početka 1990-ih ključnu ulogu u istraživanju religijskih tema imao koncept pučke pobožnosti. Pučka pobožnost, odnosno najkraće rečeno, izvaninstitucionalna religioznost je kao koncept u hrvatsku etnologiju ušla na velika vrata. Naime, 1991. godine tema godišnjeg skupa Hrvatskoga etnološkog društva bila je *Istraživanje pučke pobožnosti*. Činjenica da se skup s ovom temom održao dvije godine ranije u odnosu na spomenuti SIEF-ov skup u Stockholmu govori da se ovakva nastojanja hrvatskih etnologa u okviru svoje krovne udruge ne mogu sagledavati samo kao, primjerice, odraz novonastale povoljne političke klime za ovakva istraživanja.

Uvođenje koncepta pučke pobožnosti za domaću je etnologiju predstavljalo legitimaciju kompetentnosti u području istraživanja religije i religioznosti, jer, na primjer, teologija za nju nije bila (niti je još uvijek) zainteresirana. Doduše, od samoga početka etnološko bavljenje ovom temom obilježeno je neusklađenošću nazivlja te nepotpunošću i nejasnoćom definicija ove pojave. U radovima hrvatskih etnologa koji su se bavili pučkom pobožnošću, uz taj se izraz (naprimjer Belaj, V. 1991, 157; Čapo 1991, 17; Rihtman-Augustin 1991; Španiček 2002), nailazi i na izraze srodnoga značenja ili na njegove istoznačnice: naprimjer *pučka religioznost* (Zorić 1991, 19), *pučko kršćanstvo* (Čapo Žmegač 1997, 106) ili pak *narodno kršćanstvo* (ibid. 106).⁵ Također,

⁵ I u engleskom govornom području uočljiva je neujednačenost naziva za ovaj fenomen: *popular religion* (naprimjer Badone 1990; Brown 1982), *traditional religion* (Child i Child 1993, 7–8), *folk religion* (naprimjer Brettell 1990, 55), *popular faith* (naprimjer Badone 1990; Brandes 1990), *popular*

u radovima hrvatskih etnologa, ali i onih inozemnih, pučka se pobožnost definirala, naprimjer, kao *življeni oblik religije* (Čapo 1991, 17), *prakticirana religija* (Christian 1981, 178), kao *religija koja se odnosi na neformalne i neslužbene prakse, vjerovanja i stilove religijskih izraza* (Badone 1990, 5–6). Prije desetak godina i sama sam se bavila terminima i definicijom pučke pobožnosti te sam odricala ispravnost sintagmama koje sadrže izraz *religija*, a kojim se pučka pobožnost objašnjava, jer on implicira činjenicu o nekom zasebnom religijskom sustavu, a pučka pobožnost to nije – ona nije uniformna, nije ukupnost načela, nije formalizirana. I Ellen Badone (1990) je istaknula da pučku pobožnost ne treba promatrati kao neki monolitni entitet i k tome različit spram službene religije. Pučka pobožnost zapravo odražava osobit odnos prema svetomu, tj. "stavove, čine i osjećaje kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetome i božanskome" (Hoško 2001, 381) unutar nekog (unificiranog) sustava. Premda religija institucionalizira religioznost, to ne isključuje postojanje drukčijih štovanja i načina na koje se to štovanje iskazuje – pučka se pobožnost živi i prakticira drukčije od propisanoga, ali se doživljava kao dio istoga religijskog tkiva utkanog u sustav službenog religijskog svjetonazora. U tom smislu, istaknula je Badone, najplodonosnije je usredotočiti se na dijalektički karakter odnosa između službene religije i pučke pobožnosti te pučku pobožnost interpretirati kao dio konzistentnog simboličkog sustava gdje pojedinci i zajednice daju smisao svojemu svijetu (Badone 1990, 6, 9). O recipročnom odnosu dvoga, pučkog / izvaninstitucionalnog i službenog, te o kruženju ideja između njih govorili su i drugi, primjerice, Rihtman-Auguštin (1991, 10), Zečević (2000, 72–74), Eliade (1970, 153–156), pa i teolozi:

"Pučka' pobožnost ovdje ne označuje suprotnost službenom bogoslužju, odobrenom ili propisanom od crkvenih vlasti (...) Odnos pučke pobožnosti s liturgijom vrlo je širok i proteže se od mirne koegzistencije do žive razmjene, koja ih recipročno oploduje" (Bezić 1981, 314–315).

Uostalom, o tome, na primjeru kršćanstva, govori povijesni razvoj pučke pobožnosti i službene Crkve uopće.

Analizirajući razne pristupe i definicije pučke pobožnosti, iskristaliziralo se da je riječ o fenomenu koji se odnosi na izvanliturgijsku i neliturgijsku, odnosno izvaninstitucionalnu religioznost (neformalne i neslužbene prakse, vjerovanja i stilovi religijskog izražavanja); koji zahvaća sve slojeve društva; koji se naslanja na službenu religiju i u stalnom je prožimanju s njome; te koji je uokviren određenim kulturnim, društvenim i povijesnim okvirom. Izvaninstitucionalna vjerovanja i prakse pokazuju značajke prema kojima ih se može svrstati u

religiosity (Lippy 1994), *popular piety* (Brückner 1968) i sl. U njemačkome govornom području rabe se izrazi poput *Volksfrömmigkeit*, *populäre Frömmigkeit*, *Religion unterer Volksklassen*, *religiöse Volkskunde* (Daxelmüller 1988, 330–331). Uz sve navedene, javljaju se i nazivi s oznakom konfesije: *narodni katolicizam* (Gurevič 1987, 152), *pučki katolicizam* (Hoško 2001, 383, bilj. 6; Rebić 2002, 772), *folk Catholicism* (O'Connor 1999, 371, 374).

dvije osnovne grupe – u jednim se prepoznaju neki nekršćanski tragovi kojima je pridat kršćanski pokrov, a druga su proizašla iz kršćanskoga okrilja, no vjernici ih u primjeni reinterpreтираju prema vlastitim potrebama. O kojem god se tipu vjerovanja i praksi radilo, vjernici ih doživljavaju potpuno kršćanskima.

Kako što se nekim istraživanjima isticalo, jedna od značajki ove religioznosti je da je ukorijenjena u povijesne zajednice. Zato se još u 1990-ima, u tada još uvijek prilično prisutnim kulturnopovijesnim istraživanjima, pučka pobožnost promatrala upravo kao povijesni fenomen u okviru kojega se traga za pretkršćanskim korijenima pojedinih običajnih i izvaninstitucionalnih religijskih pojava, i proučavaju etničke značajke (hrvatske pučke) religioznosti ne bi li se rekonstruirala etnička povijest. Takva su istraživanja Vitomira Belaja objavljena u knjizi *Hod kroz godinu: mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja* iz 1998. godine, a koja je 2007. imala svoje drugo izdanje pod naslovom *Hod kroz godinu: pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskog svjetonazora*. Belaj si je zadao za cilj rekonstrukciju svjetonazora i mitske pozadine hrvatskih pučkih običaja i vjerovanja temeljeći ju na sučeljavanju filoloških interpretacija rekonstruiranih mitskih fragmenata s etnološkom rekonstrukcijom obrednih praksi. U ovakva istraživanja valja uvrstiti i ona Tome Vinščaka, objavljena 2002. godine u knjizi *Vjerovanja o drveću u Hrvata u kontekstu slavističkih istraživanja*. Shvaćajući etnologiju, kao i V. Belaj, kao znanost koja otkriva etnogenetske procese, odnosno etničku povijest pojedinih ljudskih skupina na temelju proučavanja kulturnih značajki pojedinih naroda (Vinščak 2002, 9), Vinščak je vjerovanja o pojedinim vrstama drveća, od kojih su neka prisutna i u okviru kršćanskih vjerovanja, promotrio u kontekstu rezultata rekonstrukcije praslavenske i drugih indoeuropskih mitologija.

Dio etnologa⁶ koji su se bavili pučkom pobožnošću osporavali su legitimitet kulturnopovijesnoga pristupa jer gotovo ništa ne govori o vezi ove pojave i suvremenog društva. Tako se, istodobno kulturnopovijesnom pristupu, sve više kritički propituje suodnos pučke pobožnosti i svakodnevne te se prati dinamika i transformacije njezine uloge i značenja u suvremenom društvu. U ovaj krug istraživanja svakako spadaju ona Dunje Rihtman-Auguštin objavljena u *Knjizi o Božiću: Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi* (1995) u kojoj autorica pažnju posvećuje procesima preobrazbe pučke kulture i njezinih simboličkih predodžbi te odnosima moći. Tu pripada i knjiga Jasne Čapo Žmegač *Hrvatski uskršnji običaji. Korizmeno-uskršni običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX stoljeća: svakičasnica, pučka pobožnost, zajednica* (1997) u kojoj autorica piše o dinamičnosti

⁶ U tekstu izdvajam one studije koje po mojem mišljenju najzornije odražavaju određene pristupe religiji i religioznosti u hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji u proteklih četvrt stoljeća. Bibliografiju u tom istraživačkom području su redom od 1990-ih naovamo nadopunili i Zorić (1991), Španiček (2002), Čiča (2002) te Šantek (2011).

uskršnjih običaja koji su kao takvi znakovi društvenoga života skupine te njezino komunikacijsko sredstvo, kako prema van (kao simbol identiteta) tako i prema unutra (kao odraz društvene ravnoteže i zajedništva).

Godine 2004. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu konstituirana je religijska etnologija kao akademski predmet. Godine 2007. kolegiji povezani s religijom i religioznošću uvedeni su i na poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije u okviru zasebnog modula, a 2009. religijska etnologija je sadržajno i nazivom promijenjena u antropologiju religije. Posljedično, s uvođenjem i mijenama ovih kolegija, uz rekonceptualizaciju dotadašnjih pristupa i tema, dominantna značajka istraživanja religije i religioznosti od prijelaza stoljeća naovamo je njihova dinamizacija novim pristupima i temama. U obzor istraživanja ulazi, naprimjer, religijska zajednica neokatekumenskog puta te se religiju pokazuje kao kulturnu djelatnost koja preoblikuje vjerničke koncepcije o vlastitoj osobnosti, a ritual je glavno sredstvo ove preobrazbe i mjesto povezivanja kulturnih koncepcija o svetome drugom i sebi (vidi Šantek 2004b). Tu je i studija o vjerovanju u svece zaštitnike koja pokazuje kako ono odražava kohezivne procese zajednice, a na osobnoj razini govori o načinu oblikovanja i kvaliteti religijskog iskustva; govori o intenzivnoj isprepletenosti religije sa svakodnevicom; ukazuje na mehanizme izvaninstitucionalne sakralizacije osoba te korištenje njihova konstruiranog simboličkog inventara u izražavanju problema i vrijednosti u suvremenom društvu (vidi Belaj, M. 2006). Nadalje, objavljena je studija o tibetskom buddhizmu i bönu koja nudi povijesni i strukturni pregled buddhizma, prikaz podrijetla, nazora, misticizma i pojavnih oblika autohtone tibetske religije bön, te uvid u odnose ovih dviju religija (vidi Vinšćak 2011). Valja istaknuti i studiju o fenomenološkim i diskurzivnim praksama religijskog iskustva u okviru Međunarodne zajednice za svjesnost Krišne (vidi Čargonja 2012).

Istraživanja hodočašća

Tema hodočašća u posljednjih 25 godina predstavlja konstantu u okviru istraživanja religije i religioznosti u Hrvatskoj. Upravo s početkom 1990-ih godina hodočašće intenzivnije ulazi u vidokrug hrvatske etnologije (vidi Belaj, V. 1991; Čapo 1991; Radauš-Ribarić 1991), a to je istovremeno kada se posebno intenzivira istraživanje ove teme i u zapadnoj Europi (naprimjer vidi Eickelman i Piscatori 1990; Crumrine i Morinis 1991; Eade i Sallnow 1991a; Sax 1991; Morinis 1992; Reader i Walter 1993; Coleman i Elsner 1995; Dubisch 1995; Frey 1998 i dr.). No, naglasci su bili uglavnom drukčiji. Hodočašće se u hrvatskoj etnologiji gotovo isključivo sagledavalo kao oblik izvaninstitucionalne religioznosti *par excellence*. Vitomir Belaj (1991) je pritom ponudio model za utvrđivanje i tumačenje hodočašća i njegovih značajki u kulturnopovijesnom okviru, ne bi li, u skladu s takvim pristupom, potaknuo istraživanja i izradu temeljitih faktografskih studija i sinteza iz kojih će se razaznati što je značajno za hrvatsku

(posebno izvaninstitucionalnu) religioznost i hrvatski kulturni prostor uopće. Ovaj je rad ujedno prvi metodički članak u području istraživanja hodočašća u hrvatskoj etnologiji. Jasna Čapo (1991) usredotočila se na odnos vjernika spram svetoga, interpretirajući svoju građu o hodočašću Hrvata u mađarskoj Baranji primjenom koncepcije obreda prijelaza s naglaskom na njegovu središnju, tzv. liminalnu fazu. Riječ je o, u tadašnjem vremenu, popularnoj teoriji britanskog antropologa Victora Turnera (usp. 1967 [1964], 1995 [1969]), koja se naslanja na teoriju obreda prijelaza (*rites de passage*) francuskog etnografa i folklorista Arnolda van Gennepa (usp. 1960 [1909]). Time je rad Jasne Čapo prvi u hrvatskoj etnologiji koji predstavlja i propituje dio teorijske ponude u ovom istraživačkom području, pri čemu se problematizacijom Turnerove koncepcije potpuno uklapa u glavnu struju onodobne antropologije hodočašća.

Istraživanje hodočašća isključivo kao oblika pučke pobožnosti nametnulo je put u kojem se ono nije moglo promatrati izvan odnosa prema službenom nauku Crkve (u hrvatskoj etnologiji isključivo Katoličke crkve) i pri čemu se zapravo dokidala kompleksnost ovoga fenomena. Za razliku od toga, u zapadnoeuropskoj se znanosti 1990-ih godina hodočašće razmatralo znatno šire, prije svega kao univerzalna kulturna pojava te kao izrazito heterogen i mnogoznačan fenomen. Brojne empirijske provjere i teorijske kritike Turnerovog determinističkog koncepta *communitas* (usp. Turner 1995 [1969], 94–97, 125–130) dovele su do paradigmatškog obrata u antropologiji hodočašća. Od 1990-ih godina hodočašće se prvo počelo promatrati kao arena konkurentskih diskursa, religijskih i sekularnih – kao prostor konsenzusa i *communitas*, ali i separacija i podjela (usp. Eade i Sallnow 1991b) – a potom sve više kao paradigma suvremenog svijeta u pokretu i promjenjivosti identiteta u njemu (usp. Coleman i Eade 2004). S takvim mijenama, istraživanja su se s hodočašća kao institucije po sebi preusmjerila na hodočašća kao studije slučaja dinamike pojedinih suvremenih sociokulturnih pojava i procesa. Takve smjernice našle su svoj put i u istraživanjima ove teme u Hrvatskoj od sredine 2000-ih nadalje. Godine 2006. na doktorskom je studiju uveden kolegij s ciljem propitivanja teorijskih i koncepcijskih zasada antropologije hodočašća i intenziviranja istraživanja u ovom području. Iste je godine pri zagrebačkom Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju pokrenut financijski nezavisan projekt "Hodočašće i konstrukcija hodočasničkog mjesta" u čijem je istraživačkom fokusu Međugorje.

Suvremene studije hodočašća i hodočasničkih mjesta

U ovom ću poglavlju ukratko prikazati rezultate dviju recentnih studija hodočašća kako bih zornije ocrtala smjernice razvoja hrvatske etnologije u ovom istraživačkom području. Studije su nastale na temelju istraživanja dvaju hodočasničkih mjesta u Bosni i Hercegovini, i hodočašćenja u njih – Međugorja (usp. Belaj, M. 2012) i Olova (usp. Belaj, M. i Martić 2014).

Prva je studija rezultat istraživanja u Međugorju u razdoblju od 2006. do 2012. godine u okviru gore navedenog projekta. Međugorje sam promatrala kao mjesto za realizaciju odnosa sa svetim te kao prostor koji zrcali individualna i subjektivna iskustva svih onih koji prostor koriste i stvaraju (ne samo hodočasnici). Nadalje, pratila sam strategije putem kojih se Međugorje konstruira kao hodočasničko mjesto iznimnog značenja i odnose među tim strategijama. Međugorje me je također zanimalo kao prostor koji odražava društvene procese, povijesna zbivanja, političke ideje, ekonomske trendove, odnose moći, te konačno i kao prostor svakodnevnog življenja. U konkretnim sam istraživačkim situacijama propitivala i teorijske smjernice antropologije hodočašća, a također i otkrivala njezine stranputice.

Međugorje se zahvaljujući mobilnosti hodočasnika i drugih aktera (hodočasničkih vodiča, predstavnika Crkve, međugorskih vidjelaca i dr.) te njihovih ideja nije pokazalo kao prostor s čvrstim teritorijalnim i vremenskim granicama, već kao povijestan, dinamičan i otvoren proces, iznimno otvoren ljudskoj kreativnosti. Brojne prakse sakralizacije svakodnevne i desakralizacije hodočašća i Međugorja ne dozvoljavaju da se o hodočasničkom odredištu i hodočašću govori kao o nekom izdvojenom mjestu i fenomenu, izoliranom od stvarnosti svakodnevne hodočasnika, ali i svih drugih koji se njime koriste. Istodobno hodočašće se pokazuje kao izrazito individualna praksa čija se konstelacija značajki mijenja i čije su navodne specifične značajke prisutne i u drugim sferama suvremene kulture i društva. Pluralitet glasova svih onih koji su uključeni u oblikovanje hodočasničkog Međugorja odražava univerzalizam toga hodočasničkog središta, sposobnost da upije i reflektira raznovrsne diskurse (prema Eade i Sallnow 1991b, 5), no bez zajedničkih ideja i praksi ni hodočasničkoga Međugorja ni hodočašća i njega ne bi bilo. Kvalitete Međugorja, u odnosu na druga hodočasnička mjesta, izražavaju se posebice u sposobnosti toga prostora da dopusti i upije raznolike kulturne modalitete religioznosti i duhovnog iskustva uopće. Upravo je mogućnost prilagođavanja i poosobljavanja hodočasničkog prostora ono što Međugorje čini posebnim u odnosu prema mnogim drugim "uređenim" i "normiranim" hodočasničkim odredištima, na primjer prema Lourdesu s kojim se u kazivanjima Međugorje nerijetko uspoređuje. Brojnost kreatora, raznovrsnost kreacija, kao i sam proces kreiranja je ono što u redovima Katoličke crkve, ali i šire, "ne da mira duhovima" (Pervan 2011b, 64) te Međugorje čini svojevrsnom diskurzivnom bojišnicom, i istodobno ono što Međugorje pretvara u "svjetski pokret" (Pervan 2011a, 7). Istraživanja u Međugorju su ujedno ukazala na potrebu kompleksnije etnografije hodočašća i teorijske otvorenosti prema ovome fenomenu, odnosno na potrebu cjelovitijeg, kreativnijeg i senzibilnijeg kulturnoantropološkog pogleda na njega. Konkretno se na primjeru Međugorja pokazalo kako antropologija prostora i mjesta te antropologija iskustva mogu rasvijetliti neke slijepe točke antropologije hodočašća.

Druga je studija rezultat istraživanja provedenih u protekle dvije godine, a tematizira dijeljenje hodočasničkoga mjesta među različitim religijskim skupinama. Konkretno, riječ je o katoličkom svetištu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Olovu, gradiću četrdesetak kilometara

udaljenom od Sarajeva i gotovo stopostotno naseljenom muslimanskim stanovništvom. Svetište dijele katolici i lokalni muslimani. U istraživačkom fokusu bio je međureligijski dijalog među vjernicima, "dijalog odozdo", u prošlosti i danas, koji je promatran na tri razine: kroz dijalog religijskog iskustva, dijalog života (odnosno na razini dijeljenja životnog prostora i vremena) i dijalog djela (odnosno na razini suradnje i solidarnosti u izvanrednim životnim okolnostima i potrebama). Naime, unatoč povremenim međuvjerskim prijeporima i sukobima, kroz povijest i danas, Olovo je prije svega prostor međureligijskog dijaloga. Ono je još prije 500-injak godina bilo hodočasničkim odredištem za širi prostor Balkana. Apostolski vizitatori u 16. i 17. stoljeću u svojim izvješćima spominju hodočasnike iz Bugarske, Srbije, Mađarske, Albanije – katoličke, muslimanske i pravoslavne vjernike. Suvremeni međureligijski dijalog u Olovu nije rezultat nekog multikulturalnog ili multireligijskog mirotvornog projekta. Naprotiv, odvija se u poimanju svetoga i u vjerskim iskustvima u vezi sa svetim, u narativnom označavanju i posvećivanju prostora, u dijeljenju životnog i hodočasničkog prostora i vremena, kroz solidarnost u izvanrednim i svakodnevnim potrebama, a podržan je prijateljskim odnosom između olovskog imama i franjevaca koji upravljaju svetištem. Pritom je Marija, Isusova majka, čvrst temelj društvene razmjene, solidarnosti i suradnje. Istodobno, takva društvena interakcija generira čvrstu povezanost koja nadilazi religijske podjele i podupire religijski dijalog.

Muslimani i katolici u Olovu prvenstveno dijele temeljnu ideju hodočasničkoga mjesta, a to je da je ono sveto, te da je to sveto utjelovljeno u liku Marije, Gospe olovске. Tu se stvara prostor dijaloga religijskog iskustva. Ključnu ulogu pritom ima vjera u moć Marije, odnosno u njezine efikasne intervencije u rješavanju egzistencijalnih problema i katolika i muslimana. Olovski muslimani Mariju prihvaćaju kao katoličku sveticu, nazivaju je *Naša Gospa*, "sveta Gospa" i "sveta Marija". Štoviše, muslimani Marijinu olovsku crkvu nazivaju *svojom* crkvom i poistovjećuju je s muslimanskim *dovištem*. Na slavlje Velike Gospe muslimani pozivaju svoje prijatelje muslimane i slave s njima svoju *dovu*.

No, međureligijska razmjena nije pitanje isključivo religijskih praksi i iskustava. Muslimani su s katolicima u vrijeme hodočašća dijelili svoj životni prostor i vrijeme, hranu, pjesme i zabavu, ostvarujući tako dijalog života. I napokon, izrazita solidarnost koja je osobito bila na djelu u izvanrednim okolnostima posljednjega rata, primjerice kada su olovski muslimani izbjegli u domove katolika u Varešu, odražava živi dijalog djela. Dijalog djela svoj izraz nalazi i u muslimanskoj brizi o svetištu u razdobljima odsutnosti katolika, čak do te mjere da su muslimani iz solidarnosti svojom prisutnošću na misi uveličavali katolička blagdanska slavlja.

Istraživanje je pokazalo i kako međureligijska razmjena u Olovu ne znači apsolutnu otvorenost i propusnost međureligijskih granica. U interakcijama vjernici ostaju čvrsto vezani uz svoju religiju i, štoviše, ne zatomišu niti prešućuju razlike. Temelji i učenja vlastite religije su pravilo i smjernica za djelovanje, no pred izazovima života religijski inventar drugoga je dobrodošao. Drukčije nego u centrima vjerskih ortodoksija gdje je međureligijski dijalog tek

cilj (i još uvijek područje spoticanja), u Olovu je međureligijski dijalog instrument koji pruža velike mogućnosti u praktičnom vidu života – u postizanju vlastite i opće dobrobiti. Radi postizanju dobrobiti i za jedne i za druge, održanje dijaloga živim je u obostranom interesu i time je važna odrednica lokalnih identifikacijskih procesa.

Dijeljenje hodočasničkog odredišta među različitim religijskim skupinama podrazumijeva dijeljenje bar nekih vrijednosti i ideala. Unatoč tome, u posljednjih dvadesetak godina istraživači hodočašća su veću pozornost pridavali činjenici da su hodočasnička mjesta ujedno i arene društvenih, političkih i religijskih konflikata. Rezultati istraživanja u Olovu opiru se popularnim i političkim diskursima o Bosni koji propagiraju interetničku i interreligijsku separaciju i konflikte te također stoje nasuprot onim akademskim tekstovima koji su isključivo usmjereni na nacionalizam i međuetničke i međureligijske konflikte, i čime zapravo dijele iste logičke temelje sa spomenutim političkim tendencijama (naprimjer Bax 1995 i Hayden 2002). Istraživanje u Olovu je svojevrсна reakcija na takve akademske tekstove jer, uz nedavno objavljene tematski srodne studije (v. Bowman 2012; Dionigi i Couroucli 2012), pokazuje kako prakse dijeljenja hodočasničkoga mjesta među različitim religijskim skupinama nisu rijetkost i imaju dug povijesni kontinuitet.

Umjesto zaključka

"Dušan Bandić je svojim knjigama i naučnim radovima promenio i u teorijskom smislu obogatio proučavanje religije u Srbiji, posebno narodne religije i narodnog pravoslavlja. Koncept "narodnog pravoslavlja", kojem se posvetio u empirijskim istraživanjima od 1990. godine, predstavlja sasvim nov pristup proćavanju religije u domaćoj nauci, budući da se bavi recepcijom i interpretacijom poruka pravoslavne crkve od strane najširih slojeva stanovništva i na taj način uspešno zadire u one nivoe istraživanja religioznosti koji su u dotadašnjim istraživanjima ostajali skiveni..." (iz poziva na skup *"Etnos", religija, identitet: naućni skup u ćast Dušana Bandića*, Beograd, Filozofski fakultet, 11. i 12. 4. 2014.)

Ovaj je rad nastao na temelju izlaganja održanog na skupu *"Etnos", religija, identitet: naućni skup u ćast Dušana Bandića*, u srpskoj etnologiji "najznaćajnijeg etnologa u oblasti istraživanja religije, a posebno narodne religije" (Radulović 2008, 11). Razvoj istraživanja religije i religioznosti u hrvatskoj etnologiji u 1990-im godinama pokazuje sličan put kakav je Bandić istodobno promovirao u srpskoj etnologiji. Unatoć tome, zapanjujuća je ćinjenica da nisu poznati podaci o eventualnoj suradnji između hrvatskih i srpskih etnologa u području istraživanja izvaninstitucionalne religioznosti u tom razdoblju, ćak do te mjere da se iz popisa literature njihovih radova daje naslutiti da jedni nisu pratili znanstvenu produkciju drugih. Razlog ovome najlakše bi bilo pronaći u prekinutim akademskim vezama uslijed politićkih i ratnih okolnosti u 1990-ima, no vjerujući u nepobitnost znanstvene znatiželje, ćini mi se pouzdanijim zaključiti kako u tom razdoblju hrvatska i srpska etnologija još uvijek nisu uspjele

od sebe odlijepiti etiketu lokalnih znanosti. Premda je ovaj rad samo kratak pregled onoga što se događalo u hrvatskoj etnologiji u području istraživanja religije i religioznosti u proteklih četvrt stoljeća, vjerujem da može poslužiti u popunjavanju tada nastale pukotine u cjelovitoj bibliografiji istraživanja religije i religioznosti kao fenomena, nezauzdane isključivo lokalnim dometima. Osim toga, vjerujem da radovi autora spomenutih u ovom prilogu mogu pridonijeti evaluaciji znanstvenoga rada Dušana Bandića, što je, kako je istaknuto u već spomenutom pozivu, bilo i jednim od ciljeva skupa "*Etnos*", *religija*, *identitet*.

Literatura:

- Albera, Dionigi i Maria Couroucli (ur.) 2012. *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean*. Bloomington: Indiana University Press.
- Badone, Ellen. 1990. "Introduction". U *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*, ur. E. Badone, 3–23. Princeton: Princeton University Press.
- Bax, Mart. 1995. *Međugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Behar, Ruth. 1990. "The Struggle for the Church: Popular Anticlericalism and Religiosity in Post-Franco Spain". U *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*, ur. E. Badone, 76–112. Princeton: Princeton University Press.
- Belaj, Marijana. 2006. *Sveci zaštitnici u hrvatskoj pučkoj pobožnosti*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet (dijelom objavljeno).
- Belaj, Marijana. 2012. *Milijuni na putu. Antropologija hodočašća i sveto tlo Međugorja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Belaj, Marijana i Zvonko Martić. 2014. "Pilgrimage Site Beyond Politics: Experience of the Sacred and Inter-religious Dialog in Bosnia". U *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders*, ur. J. Eade i M. Katić, 59–77. Farham: Ashgate.
- Belaj, Vitomir. 1991. Kulturološka obilježja hodočašćenja. *Dometi* 24/1–2–3: 157–161.
- Belaj, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.
- Belaj, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu: pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskog svjetonazora*. Zagreb: Golden marketing.
- Bezić, Srećko. 1981. "Pastoralna obnova crkve i pučka pobožnost prema Mariji". U *Advocata Croatiae. Zbornik radova hrvatske sekcije VIII. međunarodnog mariološkog i XV. marijanskog kongresa, Zaragoza, 3.–12. 10. 1979. godine*, 312–319. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bowman, Glenn (ur.) 2012. *Sharing the Sacra: The Politics and Pragmatics of Intercommunal Relations around Holy Places*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Brandes, Stanley. 1990. "Conclusion: Reflections on the Study of Religious Orthodoxy and Popular Faith". U *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*, ur. E. Badone, 185–200. Princeton: Princeton University Press.

- Brettell, Caroline B. 1990. "The Priest and His People: The Contractual Basis for Religious Practice in Rural Portugal". U *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*, ur. E. Badone, 55–75. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, Peter. 1982. *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brückner, Wolfgang. 1968. Popular piety in Central Europe. *Journal of the Folklore Institute* vol. V., br. 2/3: 158–174.
- Child, Alice B. i Irvin L. Child. 1993. *Religion and Magic in the Life of Traditional Peoples*. New Jersey: Prentice Hall.
- Christian, William A., Jr. 1981. *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*. Princeton: Princeton University Press.
- Coleman, Simon i John Eade (ur.) 2004. *Reframing Pilgrimage. Cultures in Motion*. London – New York: Routledge.
- Coleman, Simon i John Elsner. 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Crumrine, N. Ross i Alan Morinis (ur.) 1991. *Pilgrimage in Latin America*. New York: Greenwood Press.
- Čapo, Jasna. 1991. Sveti likovi, svete vodice i zavjeti. O hodočašćima hrvatskog življa u mađarskoj Baranji. *Etnološka tribina* 14: 17–50.
- Čapo Žmegač, Jasna. 1997. *Hrvatski uskrсни običaji. Korizmeno-uskrсни običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX. stoljeća: svakidašnjica, pučka pobožnost, zajednica*. Zagreb: Golden marketing.
- Čargonja, Hrvoje. 2012. *Ethnographic research of religious experience in the Hare Krishna movement*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet (neobjavljeno).
- Čiča, Zoran. 2002. *Vilenica i vilenjak*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Daxelmüller, Christoph. 1988. "Volksfrömmigkeit". U *Grundriss der Volkskunde*, ur. R. W. Brednich, 329–351. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Dubisch, Jill. 1995. *In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine*. Princeton: Princeton University Press.
- Eade, John i Michael J. Sallnow (ur.) 1991a. *Contesting the sacred: the anthropology of Christian pilgrimage*. London – New York: Routledge.
- Eade, John i Michael J. Sallnow. 1991b. "Introduction". U *Contesting the sacred: the anthropology of Christian pilgrimage*, ur. J. Eade i M. J. Sallnow, 1–29. London – New York: Routledge.
- Eickelman, Dale F. i James Piscatori (ur.) 1990. *Muslim Travelers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*. New York: Routledge.
- Eliade, Mircea. 1970. *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Frey, Nancy Louise. 1998. *Pilgrim Stories: On and Off the Road to Santiago*. Berkeley: University of California Press.
- Gurevič, Aron. 1987. *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd: Grafos.
- Hayden, Robert M. 2002. Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans. *Current Anthropology* 43/2: 205–231.
- Hoško, Franjo Emanuel. 2001. *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Lippy, Charles H. 1994. *Being Religious, American Style: A History of Popular Religiosity in the United States*. Westport– London: Greenwood Press.
- Morinis, Alan (ur.) 1992. *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimages*. Westport – London: Greenwood Press.
- O'Connor, Mary. ²1999. "The Pilgrimage to Magdalena". U *Anthropology of Religion. A Handbook*, ur. S. D. Glazier, 369–389. Westport: Praeger.
- Pervan, Tomislav. 2011a. "Proslav". *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija "Trideset godina Međugorja" održanog 5. listopada 2011. u Međugorju. Hercegovina Franciscana* god. VII/7: 7–9.
- Pervan, Tomislav. 2011b. "Društveni, politički i crkveni kontekst međugorskih početaka prije trideset godina". *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija "Trideset godina Međugorja" održanog 5. listopada 2011. u Međugorju. Hercegovina Franciscana* god. VII/7: 64–74.
- Radauš-Ribarić, Jelka. 1991. Tradicija štovanja Majke Božje Trsatske i hodočašćenja k njoj iz Istre. *Dometi* 24/1–2–3: 162–169.
- Radulović, Lidija. 2008. O profesoru dr Dušanu Bandiću – prvom predsjedniku etnološkog društva Srbije. *Etnološke sveske* 12 (n. s.) 1: 1–19.
- Reader, Ian i Tony Walter (ur.) 1993. *Pilgrimage in Popular Culture*. Basingstoke: Macmillan Press.
- Rebić, Adalbert (ur.) 2002. *Opći religijski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Rihtman-Augustin, Dunja. 1991. Božićni običaji i pučka pobožnost. *Etnološka tribina* 14: 9–15.
- Rihtman-Augustin, Dunja. 1995. *Knjiga o Božiću*. Zagreb: Golden marketing.
- Sax, William S. 1991. *Mountain Goddess: Gender and Politics in a Himalayan Pilgrimage*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Šantek, Goran Pavel. 2004a. "Research on Religion in Croatian Ethnology". U *Ethnology of Religion*, ur. Gábor Barna, 23–44. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.
- Šantek, Goran Pavel. 2004b. *Neokatekumenski put. Kulturno antropološka studija religijske zajednice*. Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet (dijelom objavljeno).
- Šantek, Goran Pavel. 2011. *Anthropos religiosus. Antropološko-religijski ogledi*. Zagreb: Ibis grafika.
- Španiček, Žarko. 2002. *Slavonski pučki proroci i sveci. Studija iz pučke pobožnosti Slavonije*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Grafika.
- Turner, Victor. 1967 [1964]. "Betwixt and Between: Liminal Period in Rites de Passage". U *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, 93–111. Ithaca: Cornell University Press. Prva objava u *Proceedings of the 1964 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, ur. J. Helm. Seattle: American Ethnological Society.
- Turner, Victor. 1995 [1969]. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine de Gruyter.
- Van Gennep, Arnold. 1960 [1909]. *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vinšćak, Tomo. 2002. *Vjerovanja o drveću u Hrvata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Vinšćak, Tomo. 2011. *Tibetski buddhizam i bön*. Zagreb: Ibis grafika.
- Zečević, Divna. 2000. *Poželjne biografije. Životopisi svetaca 18. i 19. stoljeća u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Durieux.
- Zorić, Snježana. 1991. *Obred i običaj*. Zagreb: Zavod za istraživanje folklor.